

85. Здоровець Д. Гоголь у Сорочинцях // Прапор перемоги (м. Миргород). – 1968. – 30 березня. – № 38.
86. ІР НБУВ НАНУ. – Ф. III. – Спр. 8585.
87. Сочинения Г.П. Данилевского. – Изд. 5-е. – Т. 6. – СПб., 1887.
88. Швидько Г.К. Миргородський полк за переписом 1738 року // Січеславський альманах. – Вип. 2. – Дніпропетровськ, 2006.
89. ЦДІАУК. – Ф. 104. – Оп. 2. – Спр. 2.
90. ЦДІАУК. – Ф. 736. – Оп. 1. – Спр. 948.
91. Киевская Старина. – 1885. – Т. XII, май.
92. Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Вып. 15. – Полтава, 1912.
93. ДАПО. – Ф. 1016. – Оп. 2. – Спр. 1.
94. ЦДІАУК. – Ф. 193. – Оп. 1. – Спр. 85.
95. ІР НБУВ НАНУ. – Ф. 324. – Спр. Гог. 174/8894.
96. Воспоминания С. Капнист-Скалон // Воспоминания и рассказы деятелей тайных обществ 1820-х годов. – Т. I. – М., 1931.
97. ІР НБУВ НАНУ. – Ф. III. – Спр. 23575.
98. ІР НБУВ НАНУ. – Ф. III. – Спр. 23576.
99. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 4. – К., 1914.
100. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 3. – К., 1912.
101. ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 1. – Спр. 654.
102. ЦДІАУК. – Ф. 1843. – Оп. 1. – Спр. 25.
103. ДАПО. – Ф. 1034. – Оп. 1. – Спр. 2.
104. ДАПО. – Ф. 1034. – Оп. 1. – Спр. 3.
105. Месяцослов с росписью чиновных особ, или общий штат Российской империи на лето от Рождества Христова 1829. – Ч. 2. – СПб., 1829.
106. ІР НБУВ НАНУ. – Ф. I. – Спр. 66079.
107. Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя, составленные из воспоминаний его друзей и знакомых и из его собственных писем. В двух томах. Приложения. – Т. 2. – СПб., 1856.
108. ІР НБУВ НАНУ. – Ф. 324. – Спр. Гог. 246/III, 8856.
109. ІР НБУВ НАНУ. – Ф. 324. – Спр. Гог. 247/III, 8857.
110. Шенрок В.И. Материалы для биографии Гоголя. – Т. 2. – СПб., 1897.
111. ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 1. – Спр. 665.
112. ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 9157.
113. Медведська Л. Декабристи на Полтавщині. – Харків, 1960.
114. МКМ. НА. – Документи Чарнишів.
115. ДАПО. – Ф. 1011. – Оп. 1. – Спр. 190.
116. ДАПО. – Ф. 1011. – Оп. 1. – Спр. 191.
117. ЦДІАУК. – Ф. 127. – Оп. 1014. – Спр. 133.
118. ЦДІАУК. – Ф. 105. – Оп. 2. – Спр. 9.

Summary

The question of relationship of M.V. Gogol's ancestors with the representatives of Cossack starshyna (higher officers) of the Myrgorod regiment is being considered. The influence of this surrounding upon the writer's creative activity is being investigated.

**О. Ф. Бєлов,
Г. І. Шаповалов**

СИМВОЛ ХРЕСТ-ЯКІР (ТРИЗУБ) У ГЕРАЛЬДИЦІ ДОБИ КОЗАЦТВА

Утвердження та вкорінення нового державного герба-тризуба в незалежній Україні залишається важливим суспільно-політичним напрямком розбудови її державності. У зв'язку з цим питання історичної тяглості цього символу та його духовного змісту набуває особливої ваги.

Історичні джерела свідчать, що за козащини відроджуються та знаходять подальший розвиток давні духовні традиції українців княжих часів та литовсько-польської доби, пов'язані з обожненням і освяченням християнського і, разом з тим, геральдичного символу хреста-якоря. Він, зокрема, прикрашає численні герби козацької старшини, сотень, полків, міст.

Так, символ тризуба або ж хреста-якоря постає у якості головного елементу в гербі гетьмана Богдана Хмельницького. У верхній частині символу на гербі гетьмана ми бачимо подовжений хрест. Його нижня частина поєднана із якірними рогами, які повторюють конструкцію візантійського

якоря типу "Е" за Г. Кепітеном. Саме для цих якорів характерною рисою є наявність опущених униз рогів [1, с.43]. На користь нашої думки свідчить і зображення цього головного символу гетьманського гербу на прапорі Богдана Хмельницького, що зберігається у Військовому музеї Стокгольма. На ньому в центрі великого кола вертикально зображено подовжений хрест. Під його нижньою частиною, але окремо від хреста, вміщено півмісяць, розташований рогами вгору. Тобто, це той самий християнський хрест з рогами якоря внизу, або символ віри і надії на спасіння. Все поле всередині кола заповнене десятьма шестикутними зірками. Разом із колом навкруги символу вони є солярними знаками, що означають божественне сяйво символу "хрест-якір". По кутках поля прапору розміщено літери ".Б., .ХГ., .Б., .З." [2, с.70]. Взагалі традиція зображення хреста у сполученні із півмісяцем у супроводі зірок, а інколи і сонця на прапорах запорозьких козаків є дуже поширеною.

У гербі гетьмана Івана Мазепи геральдичний символ стилізованого хреста-якоря є головним і також знаходиться у його центрі. У цьому гербі використаний відомий з XI-XII ст. знак, так званий "Курч" або "Князь". За описом відомого геральдиста О.Б. Лакієра, – це "фігура у вигляді латинської літери ігрек (Υ), перехрещеної в середині", яка основою своєю спирається на скобу із загнутими вгору кінцями. При цьому лівий кінець загострений і має вигляд якірної лапи. Праворуч від цієї емблеми знаходиться шестикутна зірка, а ліворуч – півмісяць. За Лакієром – це герб князів Коріатовичів – Курцевичів, які ведуть свій рід від Гедиміна [3, с.276, табл.ХХІ, рис.5].

У подібному гербі, на датованій XIV ст. печатці польського каштеляна Уніслава взагалі зображено справжній якір, але як багато спільного з гербом Мазепи. Цей якір ганзейського типу має стріловидні лапи, вухо у верхній частині і кільце знизу веретена. Верхню частину риму хрестоподібно перетинає шток. З боків веретена угорі також зображено семикутну зірку і півмісяць [4, с.192-194]. Дворогий якір зображено також на подібному до мазепінського гербі "Радзіц". З боків його верхньої частини розташовано по одній шестикутній зірці. Вважається, що цей герб також пов'язаний з Польщею, куди був перенесений з Германії на початку XIV ст. [5, с.276, табл.ХХІІ, рис.8]. Якорі абсолютно аналогічні за конструкцією тому, який зображено на гербі Мазепи, добре відомі завдяки знахідкам сучасної морської археології. Як уже зазначалось вище, за класифікацією Г. Кепітена, такі візантійські якорі віднесені до типу "В". Ці якорі з'являються у басейнах Середземного та Чорного морів у V ст. і були поширені до XIV ст.

Добре відомо, що походячи з шляхетного українського роду Мазеп-Колединських, Мазепа набув чудової освіти у Польщі, Німеччині, Голландії, Італії. Там також була дуже поширена давня традиція використання символу надії та спасіння у вигляді якоря у геральдиці. Відомо і про те, що Мазепа опікувався розвитком судноплавства на Чорному морі в кінці XVII ст. [6, с.224]. Ми вважаємо за можливе зробити висновок про те, що Мазепа, у якості власного, використовував герб, виникнення якого сягає X-XIV ст., оскільки в основі його лежать основні елементи гербів як Рюриковичів, так і Гедимінів. У верхній частині зображення Т-подібного якоря у гербі гетьмана зображений якірний шток. Він розташований горизонтально і утворює традиційний хрест. Верхню частину символу якоря – хреста увінчує латинська літера "V", що, на нашу думку, може символізувати латинське слово – Victoria.

Викладені вище результати наших досліджень співпадають із передбаченнями відомого дослідника українського тризуба А. Куцинського. У своїй праці "Державний герб християнської України" він писав: "В періодичній українській пресі зустрічали ми голоси, які кажуть, що знак тризуба вживали Великі Гетьмани Богдан Хмельницький та Іван Мазепа. На жаль, в джерелах, які нам щастило перестудіювати, ми не знайшли документальних підтверджень для таких відомостей, хоч як вони приманливі своєю ідеєю історичної тяглості нашого славного Володимирова тризуба. Але згадані припущення можна побудувати на основі наступних міркувань:

Гетьман Богдан Хмельницький, як доказують наукові розвідки про його родовід, походив з княжого роду Масальських. А його герб нагадує латинську літеру "W", на середній барці якої стоїть хрест. Тому можна прийняти, що це є Володимирів тризуб з хрестом, зі змінами в його формі, що сталися протягом віків...

Подібно з гербом Гетьмана Івана Мазепи. Про Гетьмана Івана Мазепу генеалогія твердить, що він походив з роду Рюриковичів. Інші вважають його нащадком князів Гедиміновичів. А про них відомо, що вони вживали як герб тризуб з хрестом. Мазепин же герб уявляє в своїй основі перевернену друковану літеру "Т" з вищим середнім зубом, перехрещеним нагорі, з додатком ще ніби букви "У" [7, с.36-37].

Символ тризуба під хрестом або хрест-якір, зображений також на печаті полкового суду м. Прилуки, затвердженій в 1774 р. [8, с.88]. В 1650 р. польський король Ян Казимир затвердив герб міста Вінниці, в центрі якого зображений хрест-якір з лапами на рогах. В 1796 р. цей символ міста увійшов в новий міський герб, затверджений російською імператрицею [9, с.32].

Зображення подібного якоря, але в перевернутому вигляді, знаходимо і в польському гербі "Обухович". Кільце на кінці веретена цього якоря має трохи сплющений вигляд. Праворуч від якоря розміщена шестикутна зірка, яка може розглядатись як традиційний солярний знак [10, табл. XXX].

Цікавим зразком українських старшинських гербів того часу є герб лубенського полковника Максима Ілляшенка. У ньому верхню частину якоря вінчає хрест, на кінцях променів якого розміщені невеликі круглі потовщення. Кінці рогів якоря зображені з мовби процвітаючими променями, що утворюють солярні символи [11, с. 45]. Як бачимо, і цей і всі інші символи, які ми розглядаємо, є абсолютно ідентичними хресту-якорю (тризубу), який перейняв свого часу князь Володимир із візантійського Корсуня (Херсонесу) охрестившись.

Зв'язок між солярними символами і якорем, який при цьому грає і роль хреста, простежується і в польському гербі "Кмициць" або "Радзиць". Дворогий якір, розміщений у цьому гербі в центрі, зображений схематично. Замість кільця у верхній частині веретена знаходиться куля. Ліворуч й праворуч від нього зображені солярні символи у вигляді шестипроменевих зірок [10, табл. XXV].

Подібний якір із зірками увійшов і в герб роду, який веде свій початок від запорожця Пилипа Уманця. В гербі Уманців XVIII ст. на овальному щиті, розділеному на чотири частини, зображені два вершини і два перевернуті якорі. Між рогами якорів і кільцем у середній частині веретена розміщений шток. Перетинаючись із веретеном якоря, він утворює хрест. Зображення хреста-якоря поруч із зірками наводять на думку про сталу традицію присутності солярного значення у цьому символі ще з античних часів. [10, с. 190].

У кінці XVII-XIX ст. одночасно із зображенням символу хрестів-якорів в українських родових гербах використовуються і реалістичні зображення якорів. Типи архаїчних якорів, подібних до того, що поміщений в гербі Лобисевичів, зникають [10, с. 99, табл. LXV]. Іноді зустрічаються зображення особливо поширених у XV-XVII ст. чотирьохрогих якорів. Таким є якір у гербі Івана Стопановського на його печатці 1789 р. Але навіть на якорях із чотирма лапами присутній хрест. Його утворює як і на дворогих якорях шток. І це при тому, що в реальних чотирьохрогих якорів шток відсутній конструктивно.

Хрест із якорем, або просто якір, прикрашав герби українських міст Бердянська, Городні, Домбровиці, Зенкова, Миколаєва й Одеси у XVIII-XIX ст. Для деяких із цих українських міст герб у вигляді якоря, що символізує християнську віру і надію на спасіння та має історичний зв'язок із державним гербом України, залишається сучасним і зараз [9, с. 12, 42, 57, 102, 208].

Джерела та література

1. Kapitan G. Ancient anchors – technology and classification // The International Journal of Archaeology and Underwater Explorattion. – 1984. – Vol. 13.1.
2. Савчук Ю. Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького у колекціях музеїв Європи (пошук, знахідки, атрибуція). – К., 2006.
3. Лакиер А.Б. Русская геральдика. – М., 1990.
4. Шаповалов Г.І. Про символ якоря у гербі І. Мазепи // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції м. Запоріжжя, 2-4 жовтня 1997 р. Секція III, IV, V. – Запоріжжя, 1997.
5. Токаржевський-Карашевич Я. Походження і герб гетьмана Мазепи // Мазепа. – Варшава. – 1938. – Т. 1.
6. Холмський І. Історія України. – Мюнхен, 1949. – Ч. 2.
7. Кушинський А. Державний герб християнської України: До 1000-ліття Хрещення Руси-України. – Чикаго, 1983.
8. Румянцева В.В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма. – К., 1986.
9. Винклер П.П. Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи, внесенные в Полное Собрание Законов с 1649 по 1990 год. – М., 1990.
10. Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Малороссийский гербовник. – К., 1993.
11. Заруба В. Козацькі печатки // Національна символіка: Бібліотека журналу "ПУ". – К., 1990.

Summary

The article is devoted to the symbols of Zaporizhzhyan Cossackhood. The place of cross-anchor in the heraldry of Cossack starshyna of those times and its usage in XIV-XVIIIth centuries is being explored.